

ELITIZMUS ÉS POPULIZMUS, A KÉT JÓ BARÁT

Bozóki András

(egyetemi tanár, CEU, Politikatudományi Tanszék)

Umut Korkut: *Liberalization Challenges in Hungary: Elitism, Progressivism, and Populism*. New York, Palgrave Macmillan, 2012.

Umut Korkut könyve annak strukturális okaira keresi a választ, hogy miért hirdethettek Magyarország 2010-ben megválasztott politikai vezetői új irányt, sőt új rendszert – a „nemzeti együttműködés rendszerét” – a liberális demokráciával szemben. Mik voltak az antiliberális fordulat okai? Nem akármilyen helyzetről van szó, hiszen Magyarország 2004 óta az Európai Unió tagja, belépésekor elfogadta annak feltételeit és maga is csatlakozott az EU közös alapértékeit rögzítő 2009-es lisszaboni szerződéshez.

Aki erre a bonyolult kérdésre komolyan vehető választ kíván adni, annak fel kell térképeznie a magyar kommunista rendszer természetét, ismernie kell az 1989-es rendszerváltás folyamatát, értenie kell annak dinamikáját és szereplőinek főbb motivációit. Erre a kérdésre az adhat jó választ, aki ismeri a posztkommunista átalakulás kettős természetét, a demokráciára és a kapitalizmusra való egyidejű átállás ellentmondásait, az elmúlt 25 év domináns ideológiáit és változó korhangulatait, a társadalmi igények megváltozását, valamint a meghatározó politikai erőket. Ráadásul a folyamat nem érthető meg a nemzetközi kontextus bemutatása nélkül, hiszen a közép-európai posztkommunista demokráciák átalakulása sokszor párhuzamosan, olykor azonban egymástól különböző irányokban haladt. Egyes történeti trendek megismétlődtek ezekben az országokban, míg más tekintetben – például az államépítés vonatkozásában – alapvetően különböztek is egymástól.

Korkut meggyőzően érvel amellett, hogy a demokratikus átmenet kutatóinak várakozásaival szemben „a liberalizáció és a demokratizáció közötti kapcsolat nem feltétlenül egymást erősítő progresszív folyamat, hanem olyan átalakulás, amelynek elemei kölcsönösen bomlasztó hatással lehetnek egymásra. Egyrészt a liberalizáció morális-elitista kontextusban jelent meg, másrészt a gazdaság és a politika párhuzamos liberalizálása felgyorsította a gazdasági átalakulást, ám diszkreditálta a demokratizálódást.” (57. o.) Nem véletlen tehát, hogy az elitizmusra populista válasz fogalmazódott meg.

Az elitista modernizációnak hosszú múltra visszatekintő hagyománya van Magyarországon. Csak az utóbbi fél évszázad fejlődését áttekintve: a magyar

kommunista rendszer viszonylag korán, már az 1956-os forradalom után megváltozott: a totalitárius korszak helyébe a poszt-totalitárius lépett. A magán-szférát függetlenítették a közvetlen politikai befolyástól, a magas kultúrát tisztelték, az 56-os foglyok többségét hamar kiengedték és társadalmi integrálásukra törekedtek. Lehetővé tették a külföldi utazást és a gazdaságban egyre inkább decentralizációval és kvázi piaci reformokkal kísérleteztek. Kádár János – tanulva az 1956-os leckéből – a társadalomnak békét ajánlott és a politikai monopólium fenntartása érdekében enyhített a társadalom központi ellenőrzésén. A permanens politikai mobilizáció helyébe a társadalom neutralizálása lépett, ahogy az tekintélyelvű rendszerekben szokás. Mindez az 1970-es évek közepéig tartó gazdasági fejlődéssel párosult. Korkut kimutatja, hogy a reformokra való nyitottság megkönnyítette azoknak a technokrata elemeknek a hatalom közelébe kerülését, akik szakértelmükkel segíthették az ország modernizációját – s ez által közvetve a rendszer fennmaradását. A káderpolitikában a párthűség korábbi kizárólagosságát felváltotta a politikailag lojális szakértők előtérbe állítása.

E politikai fordulat élhetőbbé tette a Kádár-rendszert, mert elősegítette a korábban szegénységben élők széles körű kispolgárosodását, miközben igyekezett fenntartani a rendszer ideológiai ígéretei között fontos szerepet játszó szociális védőhálót. Miközben – Jugoszlávia kivételével – más kelet-közép-európai kommunista országokban éles kommunista-antikommunista törésvonalak és érzületek mutatkoztak (hiszen a rendszer vezetői nem, vagy csak nehezen mondtak le a totalitárius uralomról), addig Magyarország úgy érkezett el az 1989-es rendszerváltás küszöbéig, hogy a reformszocialista szakértői csoportok fokozatosan közeledtek a liberális ellenzékhez. Míg másutt 1989-ben bársonyos vagy erőszakos forradalmak zajlottak le, addig Magyarországon a reformcsoportok és ellenzéki pártok párbeszédének eredményeként erőszakmentes, tárgyalásos átmenetre került sor.

A magyar társadalom szélesebb rétegei – bár támogatták – jellemzően nem vettek részt a demokratikus átalakulásban. A demokrácia kivívása nem saját élményük volt; inkább úgy érezték, hogy a demokráciát a történelmi széljárás szerencsés fordulata nyomán ajándékba kapták. Ugyancsak úgy tűnt, hogy a gyors privatizációnak nincs alternatívája, hiszen Magyarország az 1980-as évek végére a világ egyik legeladósodottabb országává vált.

A posztkommunista korszak első évtizedében a liberális politikai tábor és a korábbi reformszocialista technokrácia együttműködése szorosabb formákat öltött, sőt az 1994–1998 közötti szocialista-liberális Horn-kormány tevékenységében közvetlen politikai együttműködéshez vezetett. A kor nagy kérdése az volt, lehetséges-e párhuzamosan politikai és gazdasági átalakulás. Vajon a kibontakozó politikai demokrácia nem erősít-e fel olyan csoportokat, amelyek blokkolhatják a liberális gazdasági átalakulást? Ha pedig a felgyorsuló privatizáció új erőcsoportokat teremt, vajon mi garantálja azok érdekelttségét a de-

mokrácia elmélyítésében? Lehetséges-e igazságos privatizáció? Hogyan lehet a privatizáció folyamatát a demokrácia keretei között tartani? Mivel Magyarországon a politikai átalakulás vértelenül zajlott le, az új demokrácia elsődleges haszonélvezői a „spontán” privatizációból részesülő, részben a régi rendszerekből eredő kapcsolati hálókra építő technokrata körök lettek. Az ő tapasztalataik ellentétben álltak a társadalom széles rétegeinek mindennapi élményeivel. 1990-es években megkezdődött a magyar társadalom kettészakadása.

E folyamat „természetesként” való elfogadását a korszak világszerte domináns gazdasági ideológiája erősítette. A posztkommunista átalakulások ugyanis olyan pillanatban mentek végbe, amikor a világban a Hayek és Friedman nevéhez kötődő neoliberális gazdaságpolitikai paradigma uralkodott, amely Reagan és Thatcher neokonzervatív korszakaként vált ismertté. Mindez háttal volt a nyugati baloldalra is, amely később – Clinton, Blair és Schröder idejében – a szociáldemokrata politika piacbarát változatával kísérletezett és Anthony Giddens elméleti munkássága nyomán a „harmadik út” politikáját hirdette meg. Ez a baloldal rugalmas munkaerő-politikát, *public-private partnership*-et hirdetett és társadalmi bázisát a régi, eltűnőben lévő munkásosztállyal szemben a képzett, feltörekvő, új középosztályra alapozta. Az Európai Unióhoz csatlakozni kívánó közép-európai országok új elitje több esetben a sokterápiát és a gyors privatizációt választotta a felzárkózás eszközeként. Ez az új elit abban hitt, hogy a piacosítás pozitív hatásai hamar leszívárognak az alsóbb társadalmi rétegekhez, így megőrizhető a társadalmi béke. A magyar társadalom nem akart újabb nagy kísérletek alanyává válni. Azt remélte, hogy a gazdasági felemelkedést a javak igazságos elosztása fogja kísérni, hiszen – mint azt sokszor hallotta – demokrácia és piacgazdaság kéz a kézben jár. Az akkori *Zeitgeist* szerint a piacgazdaság bázisán kifejlődő polgári társadalom és politikai demokrácia szorosan összekapcsolódik, így e párhuzamos, kettős átalakulással végső soron mindenki jól jár.

Umut Korkut pontosan írja le a magyar liberalizmus felemelkedését és hanyatlását, amely nélkül nem érthető meg a 2010-ben bekövetkezett nacionalista fordulat. A demokratikus ellenzék jelentős szerepet játszott a rendszerváltásban és így komoly morális tőkére tett szert. Pártja, a liberális SZDSZ 1990-ben és 1994-ben is megszerezte a szavazatok 20 százalékát, amelynek révén – egészen a 90-es évek végéig – tartósan a második legnagyobb magyar párt lett. A liberális demokrácia iránti elkötelezettsége lehetővé tette számára, hogy olyan rendszer kibontakozását segítse elő, amelyet a súlyokra és ellensúlyokra épülő, kifinomult jogi intézményrendszer jellemezett. A Horn-kormány nem élt vissza kétharmados parlamenti többségével, mert nem volt szüksége rá. A szellemi felsőházként működő alkotmánybíróság és az egész alkotmányos rendszer a jogállamisággal ellentétesnek ítélte a „történelmi igazságtétel” radikális formáinak visszaható hatályú alkalmazását, továbbá legálisként fo-

gadta el a spontán privatizációt, így annak nyertesei érthetően nem a rendszer újabb átalakításában, hanem konszolidálásában voltak érdekeltek.

A gazdag tradíciókkal rendelkező magyar liberalizmus későbbi hanyatlását Korkut szerint az okozta, hogy „az átmenet első pillanatától fogva az elitdemokrácia és a gazdasági liberalizmus céljai összekapcsolódtak” (60. o.). „A politikai döntések depolitizálása lett a következménye annak, hogy e döntéseket kivonták a politikai kontroll alól és azokat a szakértő politikusok kizárólagos felelősségévé tették. A szakpolitikából (policy) igyekeztek eltüntetni a politikát (*politics*), ezáltal úgy tűnt, mintha a liberális átalakulás tisztán szakkérdés lenne, amelynek nincsenek politikai ellenfelei.” (65. o.)

A kilencvenes évek eredeti tőkefelhalmozásának korszakát egyre inkább átszötte a korrupció. A liberálisok számára egyre kényelmetlenebbé vált a szocialistákkal való koalíciós kormányzás, mert a választók szemében az a meggyőződés erősödött meg, hogy a liberálisok morális tőkájüket egyre inkább a volt kommunisták anyagi haszonszerzésének legitimálására használják. Az a tény, hogy a „baloldal” privatizált – amelynek a népi percepció szerint a volt kommunisták lettek a haszonélvezői – egyszerre lökte a választók nagy részét egyszerre antikommunista és antikapitalista irányba. A „baloldal” és „jobboldal” gazdaságpolitikája megfordult, mert a „baloldal” privatizált és a „jobboldal” követelt erős államot. A külföldi közvetlen tőkebefektetés (FDI) látható növekedése a választók szemében még erősebbé tette a liberálisok elitizmusát és a volt kommunistákból rekrutálódó „komprádor burzsoázia” összefonódását a multinacionális tőkével. Egyre többen vélték úgy, hogy a domináns „modernizációs ideológia”, mint legkisebb közös többszörös, csupán a globalizálódó gazdaságba bekapcsolódni képtelen, kevésbé iskolázott, hátrányos helyzetű csoportok, valamint a bérből és fizetésből élők kizsákmányolásának elfedésére szolgál. Azt a következtetést vonták le ebből, hogy a baloldal elárulta eszményeit és választóit, amikor a gazdasági lehetőségeket önmaga javára kihasználva jobboldali-neoliberális gazdaságpolitikát folytatott. Mindez tápot adott az összeesküvés-elméleteknek. A jobboldalon megjelentek a közismert, sztereotip ellenségképek: a saját nemzetére rontó baloldal („kommunisták”), a külföldi érdekeket szolgáló liberalizmus, a globális profit szempontjait követő multinacionális tőke és a nemzetietlen kulturális értékeket közvetítő kozmopoliták („zsidók”). A történelmi helyzet szinte tálcán kínálta az újraállamosító, nacionalista-populista politika visszatérésének esélyét.

A változás iránya már az első Orbán-kormány idején (1998–2002) kirajzolódott, de az új jobboldali elit akkor még ortodox gazdaságpolitikát folytatott, hiszen a gazdaság amúgy is felívelő pályán állt. Az első Orbán-kormány csak kismértékben fogalmazta át a redisztribúció elveit, de szakított a klasszikus liberális államfelfogással. Felismerte, hogy a demokrácia nem működhet hatékony állam nélkül. Az éjjeliőr állammal szemben (akkor még) „kicsi, de erős” államot akart, de ezt az államot a maga képére akarta formálni. Célja az ál-

lamreform volt, nem pedig a „társadalmi forradalom”. Támogatóit az akkor még bővülő forrásokból is kielégíthette, és nem állt szándékában veszélyeztetni az uniós csatlakozást, amelyért maga is sokat tett.

A 2002–2010 között hatalmon lévő szocialista-liberális kormányok az első ciklusban szociáldemokrata, a másodikban pedig „megkésett harmadikutas” politikát folytattak. Az első ciklus sikeres volt, mert az általános életszínvonal javult, az ország csatlakozott az Európai Unióhoz és a társadalom többsége optimista várakozásokkal nézett a jövőbe. 2006-ban a hatalmon lévő pártokat újraválasztották, ami először következett be a magyar demokrácia történetében. A második ciklus „blairista” kurzusa viszont sikertelen maradt döntően három okból: 1. a politikai osztály morális válságba jutott, 2. korrupciós ügyek tizedelték, 3. a 2008-as globális pénzügyi válság kirobbanása után a kormánynak már csak válságkezelésre maradt ereje. A progresszív politika gazdasági bázisa kimerült, a növekedés először lelassult, majd negatívba fordult. A reformoknak útját állta az erősödő populista ellenzék, amelynek szerves része volt a nyíltan rasszista szólamokat hangoztató, paramilitáris szervezeteket működtető szélsőjobboldal. Vidéken felerősödött a cigányellenesség, amely szélsőséges formában a rasszista indíttatású gyilkosságokban tetőzött. A neoliberalisnak bélyegzett neo-blairista kormány reformjai zátonyra futottak a növekvő politikai hitelvesztés következtében.

A liberálisok sokáig egyszerre próbálták meg képviselni a „szabadság és szolidaritás” eredeti, rendszerváltó programját. De 2007-ben az ő köreikben is meghatározóvá vált az a felfogás, amely szerint e két érték ellentétben áll egymással. Úgy vélték, a társadalmi szolidaritás akadályja az ország versenyképességének. Ugyancsak ők voltak azok, akik a „kultúraváltás” szükségességét hangoztatták, mintha a kultúra csak a múlt hínárja, s ekképp a modernizáció akadályja lenne, s mintha attól kellő elszántsággal, egy csapásra meg lehetne szabadulni. „A hatalmi csoport egyes körei saját szerepükre úgy tekintettek, mintha pásztorok vagy civilizátorok volnának” (63. o.), amely egyre anakronisztikusabbá vált az erősödő politikai konfrontáció idején. Az államadósság ugrásszerűen megnőtt, és a mindennapi életben is úgy tűnt, hogy az állam nem képes fenntartani a rendet és a biztonságot.

2010-re olyan helyzet állt elő Magyarországon, amelyben a „szakértői politikát” támogató liberalizmus szitokszóvá vált. Korkut a magyar helyzetre is érvényesnek tekinti David Ost szavait: „Nem egyszerűen néhány liberális szakpolitikai javaslattal vagy politikusi attitűddel volt probléma, hanem mindenekelőtt azzal, hogy az egész progresszív politikai építmény az értelem (*reason*) primátusára épült. Azáltal, hogy a progresszív tábor a politikáját nemcsak a »jó«, hanem a »szükséges«, nemcsak a »kívánatos«, hanem a »racionális« fogalmára építette, nem adott lehetőséget követőinek arra, hogy elégedetlenségüket azok bármilyen elfogadható módon kifejezzék. A »nincs alternatíva« megközelítéséhez ragaszkodva a liberálisok minden ellenállást

irracionálisnak és illegitimnek tekintettek. A másként gondolkodókat »irracionálisnak« bélyegezték.” (76. o.) Korkut mindehhez hozzáteszi, hogy a liberalizmus ilyen (félre)értelmezésében a liberális értelmiség is felelős, amely kulturális tőkéjét a jozefinista reformok legitimálására fordította. „Ezzel pedig – párhuzamosan a liberalizáció által kiüresített politikai folyamatokkal – megfosztotta politikai tartalmától a közügyekről folyó diskurzust.” (144. o.) „A liberális értelmiség a 'válság' fogalmát objektív értelemben használta, mintha a gazdasági válság mindenki számára nyilvánvaló, univerzális valóság lenne, csakúgy, mint annak megoldása. Ennél fogva a társadalmi teret a liberális értelmiségiek univerzalista látásmódja dominálta, akik egyúttal az új, univerzális paradigmák megfogalmazásának igényét képviselték.” (150. o.) A liberalizmus elitista értelmezésének kudarca után az inga az etatista-populista irányba lengett ki, mintha e két szélsőség között nem lehetne középút. Pedig jelzésértékű, hogy a demokratikus Magyarország mindmáig legnépszerűbb politikusa az a Göncz Árpád volt, aki személyében egyesíteni tudta a liberális és plebejus értékeket.

A 2010 áprilisában hatalomra került konzervatív-populista Fidesz kétharmados parlamenti többségében testet öltő új politikai kurzus a fentiekben vázolt univerzalista szemlélettel is szembefordult, amikor új partikularizmust hirdetett meg: „nemzeti öncélúságot”, „forradalmat”, „nemzeti együttműködést”, elitellenességet és a korábbi uralkodó elit eltávolítását, és központilag irányított, „centrális erőterben” megvalósuló politikát. Az új politikai garnitúra vezetői kimondatlanul is azt üzenték, hogy válság idején korlátozni lehet a demokráciát. Ha az európai demokrácia liberális, akkor az antiliberális politikának nem erre a demokráciára, hanem annak „szuverén”, „keleti”, a nemzetközi konvenciók értelmezési keretéből kilépő, korlátozott formájára van szükség. Különösképp korlátozták a demokratikus jogállam liberális és szociális komponenseit: a sajtószabadságot, a tanszabadságot, a vallásszabadságot, az emberi jogok védelmére hivatott intézmények hatáskörét, a szervezkedés szabadságát, a bírói függetlenséget, a népszavazás és népi kezdeményezés törvényes lehetőségeit, a sztrájkjogot, a szakszervezeti jogokat és a társadalombiztosítást. Radikálisan csökkentette a munkanélküli segély folyósításának időtartamát, az azt követő, alacsony összegű támogatás folyósítását pedig közmunkához kötötte. Ezek a változtatások túlmutatnak az állam reformján, mélyen érintik a társadalmi viszonyokat is. Nemcsak a közigazgatási szféra autonómiája szűnt meg, hanem egyes közalkalmazotti csoportok tagjai számára még kötelező kamarai tagságot is előírtak. Orbán Viktor szerint Magyarországon a korábbi liberális alkotmányt keresztény alkotmány váltotta fel – mintha e két érték feltétlenül ellentétben állna egymással. A „nemzetegyesítés” politikája a nemzet fogalmát a politikai közösségről az etnikai közösségre helyezte át. A rendszer hívószavai a „munka”, az „otthon”, a „rend” és a „család” lettek.

Az intenzív újraállamosítás a korábbi privatizáció által „igazságtalanul” kiosztott jövedelmek visszaszedését jelenti, amelyek fölött egy szűk gazdasági-politikai csoport diszponál. Mivel az újraállamosítást egyúttal az államszervezet erőteljes centralizációja kísérte, az „államérdek”, a „nemzeti érdek”, a „nemzeti kultúra” stb. fogalmait ez a szűk csoport – sőt, gyakorlatilag a csoport élén álló miniszterelnök személyesen – definiálja, aki egyúttal az uniós pénzek elosztása fölött is diszponál. Nem kizárt, hogy az államosítást később egy újabb privatizációs hullám (például a kiosztott hosszú távú földbérletek után a földek megvásárlása) követi, amellyel a jelenleg hatalmon lévő politikai erőcsoport megpróbálja visszafordíthatatlanná tenni az általa kialakított új status quo-t. Mindezek a hullámzások hasonlítanak néhány környező ország elitista-populista politikai váltógazdaságához, például Szlovákiáéhoz, ahol Meciar, Dzurinda és Fico kurzusai követték egymást, vagy Lengyelorszáéhoz, ahol Miller, Belka, Kaczynski és Tusk nevéhez kapcsolódtak az eltérő politikai szakaszok. A magyarországi fordulat azonban mélyebb ezeknél, hiszen Orbán mögött alkotmányozó többség áll, amely „nemzeti szabadságharcot” folytat azzal az Európai Unióval szemben, amelynek maga is tagja.

Umut Korkut könyve lényeglátóan mutatja be a magyarországi változások természetét, az elitista-populista mérleghinta változásait. A kapitalizmus és demokrácia konfliktusokkal terhelt együttélése a régióban továbbra is fennmaradhat, de ez politikailag egymást váltó elitista és populista kurzusokban ölt testet. Mindezek a látszattal ellentétben nem egymás ellentétei, hanem ugyanarra a problémára adott, egymással összefüggő, torzult válaszok, amelyeket a szűkösség, a lemaradás, a modernizáció, az állami vagy piaci koordináció és a demokrácia közötti feszültségek hívtak elő. Korkut elemzése komoly elméleti bázisra támaszkodik, a könyv a kritikai tudásszociológiai iskola figyelemre méltó műve. Ezen túlmenően, a szerző átfogóan és belülről ismeri az utóbbi harminc év domináns magyarországi politikai diskurzusait, amelyeket eredetiben olvasott. Munkája nem pusztán esetleírás, hanem értelmező elemzés, amely nemcsak a Magyarországgal foglalkozó kutatók, hanem a poszt-kommunista átalakulások, a politikai eszmék, az új demokráciák, a hibrid rezsimiek kutatói, sőt a politikaelméletben jártas szakemberek érdeklődésére is számot tarthat.